

# פמפלט, פרופגנדה, הטפה !?

חיים סבתו

כעפעפי שחר

ידיעות אחרונות, תל-אביב 2005, 167 עמודים

## נחם אילן

במוסף 'ספרות וספרים' של **מעריב** (ד' בשבט תשס"ה, 14.1.05) פרסם יורם מלצר רשימה שכותרתה 'הטפה מתוקה זו לא ספרות', ובה מתח ביקורת קשה על ספרו האחרון של חיים סבתו, **כעפעפי שחר**. בין השאר כתב: "כשכל הפתרונות פונים פנימה, וכשכל הדמויות עשויות קרטון, התוצאה היא פמפלט, פרופגנדה, הטפה". כחודשיים לאחר מכן דן דב אלבוים בספר ('מעשה בשני עגנונים שהיו בעירנו', **הארץ**, ספרים, י"ב באדר ב' תשס"ה, 23.3.05), וכבר מכותרת רשימתו ניכר להיכן הוא חותר ומה תורף טענתו. אלבוים נקט לשון מאופקת בביקורתו ואף ניסה להביעה בלשון הקרובה ללשון "שני העגנונים", כלשונו.

אנסה להלן להתמודד עם טענותיהם הנוקבות של מלצר ואלבוים.

אפתח בקביעה כי עיקרו של הספר אינו הפתרונות שאליהם רומז מלצר אלא דווקא היכולת להכיל את המצוקות, את התמיהות ואת השברים ולהמשיך לתפקד כאדם מאמין. זוהי, בתמצית, החוויה הדתית במהותה, וזו גם החוויה הדתית של עזרא סימן טוב. סבתו אינו מחדש בזה מאומה מבחינה תאולוגית, ודומה שאף לא התיימר לחדש חידוש שכזה. כל פועלו הוא בתחום האמנותי-הספרותי, וכאן ניכר היטב כוחו. נראה אפוא שמלצר החמיץ את העניין המרכזי שבספר. יתרה מזו: הספר הוא מסע בין משברים. אחד מהם מגיע אל פתרונו הטוב במהלך הסיפור – עיוורונו של רחמים. אך משברים אחרים מתפתחים ומתעצמים ואינם מגיעים לידי התרה. השיא הוא, כמובן, בסוף הספר – התמונה האחרונה היא רגע של שבר, של מציאות כה כואבת עד שעזרא נאלץ למהול אותה בדמיון. מצוקתו כה נוקבת עד שהוא מדמה לשמוע את בתו; הדבר היחיד שמפיג במשהו את ייסוריו הוא כינורו של רחמים, אך אין בכוח נעימת הכינור לחולל פלאים ולשנות את פני המציאות. רחמים אמנם שב לראות, אך בתו של עזרא, שאפילו שמה אינו ידוע, אינה שבה:

עזרא רועד כולו. האוויר של ירושלים צונן בשעה זו. צונן וטהור. האופק מחוויר. כעפעפי

שחר. ראשו סחרחר. והקול באוזניו: אבא, אבא, אבא, אבא.

נעימת כינור נשמעה, כמו מעולם אחר. פיוט היה בה, ומסתורין היה בה, ונופך של קדושה נמסך בה. כאילו מתפללת. והיא יורדת מעמקים ונאנחת אנחה כבושה עצובה, ועולה ועולה, והנה זיק של שמחה נשמע בה, והיא עולה עוד, ומתרוננת, ומסתלקת החשכה, ואופק של אור בוקע במזרח. כעפעפי שחר, כעפעפי שחר (עמ' 167).

בפסקת הסיום מהדהד שם הספר שלוש פעמים. הצירוף **כעפעפי שחר** בא בסיפור רק בהקשר של נגינת הכינור ושל מנגינה אחת מסוימת שניגן רחמים.<sup>1</sup> המנגינה הזאת היא הביטוי העמוק

<sup>1</sup> עמ' 41, 124, 125-126.

והמזוקק ביותר של מצוקתו של רחמים מחד גיסא, ושל התקווה המפעמת מאידך גיסא, גם כשנראה שאין תוחלת. זו הנקודה המדויקת שבה מסתיים הסיפור. בהקשר זה ראוי לזכור כי עזרא העניק למנגינה את השם כעפעפי שחר, ואילו רחמים כינה אותה 'אך לאלקים דומי נפשי כי ממנו תקנותי'.

אך באמת המתח הקיומי שבו שרוי האדם המאמין מבצבץ מקומות נוספים בספר. עזרא חי כל ימיו כבוגר בהרגשה שחטא בילדותו חטא חמור שלא נתכפר לו. רק סמוך לסוף הסיפור מתברר שלפנינו מעין "רשומון" - עזרא ראה את עצמו אחראי לעיוורונו של רחמים, ואילו רחמים ראה בו את מושיעו, וודאי שלא ייחס לו כל אשמה בעיוורונו. אך כל זה נתברר מאוחר מאוד, במסיבת יום הולדתו השישים של עזרא!<sup>2</sup>

סבתו מיעט להתייחס בספר לטיב הקשרים שבין עזרא לילדיו. שתי ההתבטאויות המפורשות היחידות מעידות על כישלון חינוכי ולא על הצלחות. היכן הפתרון שדיבר עליו מלצר? והיכן הפלקט? להפך, עזרא מעוצב כדמות אנושית, שגם אם כוונותיה טובות תמיד, וגם אם התמימות היא תכונתה המובהקת, אין אלה מבטיחים הצלחה בכל מעשיו. אפילו בשני עניינים קטנים בחינוך ילדיו קָשַׁל עזרא, לפחות על-פי השקפתו:

כמה פעמים ניסה עזרא להושיב את בניו לפניו לקרוא עימו פרשה ותרגום **ולא עלתה בידו** (ההדגשה שלי – נ"א). הם, דרך אחרת היתה עימם. אצים רצים ונחפזים ואף-על-פי-כן מאחרים ובאים לבית הכנסת באמצע לכה דודי לקראת כלה (עמ' 25).

פעמים הרבה ניסה עזרא להושיב את בניו לפניו לפייט בפזמונים **ולא עלתה בידו** (ההדגשה שלי – נ"א). הם, דרך אחרת היתה עימם. תכף אחר הסעודה היו עוזבים את השולחן, והולכים להשתרע על המיטות ולקרוא בספרים. [...] באמת הצטער עזרא צער רב עליהם שלא טעמו טעם מתיקות של שבת, אלא שלא גילה לפנייהם צערו. אילו גילה להם היו יושבים מפני כבודו, והוא רצה שמפני כבוד השבת יישבו. הם לא שבו לשולחן אלא לברכת המזון (עמ' 27).

ברגעיו האחרונים של הרב פינטו הוא מתייחד עם עזרא: "[...] אם מרגיש אדם עצמו בודד כשה אובד, יתחנן לרועה שיבקשנו. לחש לו עוד דברים, ולבסוף אמר: יבוא יום ותזדקק לדברים הללו. מעתה ברכה אתה צריך. הניח ידו על ראשו ובירכו ברכת כהנים" (עמ' 140). ואולם הברכה לא הועילה לעזרא, בתו לא שבה. איננו יודעים מה לחש לו הרב, אולם מן ההקשר דומה שאפשר לשער שדבריו מתייחסים לאמונה במצבי משבר קיצוניים. ודוק: האמונה אינה משמשת תרופת פלא ואינה מחוללת את התמורה המיוחלת. נהפוך הוא: האמונה מעמתת את המאמין עם הפער והניגוד הנוראי שבין אמונתו לבין מאורעות חיי.

אך כל אלה מתגמדים לנוכח השבר הנוראי עם בתו שאבדה, ויש יותר מרמז שהלכה בעקבות אהובה הנוצרי.<sup>3</sup> הבת נוכחת במקומות אחדים בסיפור. אזכוריה נראים מובנים מאליהם ואולי אף

<sup>2</sup> עמ' 37-36, 55.

<sup>3</sup> הביטוי שנקט סבתו לאורך כל הספר, 'צרת הבת', מקורו בסוגיה מוגדרת בדיני יבמות, אך שם הוראתו שונה. סבתו משתמש בו בסיפור במשמעות של האסון שאירע עם הבת. השימוש במטבע לשון זה, 'צרת הבת', כמליצה ושלא בהקשר התנאי והתלמודי, מופיע אצל חמישה חכמי הלכה לפחות, ואני משער שסבתו מכיר את מקצת

מעטים מדי ואנמיים, שהרי אינם מסייעים בפענוח האסון שאירע. רק לקראת סוף הסיפור אומר המספר:

מיום שנרגשה עליהם צרת הבת, אותה צרה שרעשה עליה ירושלים כולה, לא הזכירו אותה בביתם לא בפירוש ולא ברמז. נדמה היה כאילו נשכחה. עכשיו שבאה העצבות על עזרא שוב עלתה דמותה לפניו ונתמלא געגועים אליה. המחשבות באו מעצמן. איפה היא ומה עלה עימה. מעתה, לכל מקום שהיה הולך היתה דמותה הולכת עימו (עמ' 159).

איך אפוא יש להתייחס אל האזכורים הקודמים? בדיקה מדוקדקת שלהם מלמדת כי אין הם מפריכים את האמירה הנוקבת שסבתו שם בפי המספר – אכן לא הזכירוה בביתם לא בפירוש ולא ברמז עד לאותו יום סמוך לסוף הסיפור.<sup>4</sup> הזכרה – אין, אך גם הדחקה והכחשה אין. היעלמות הבת היא פצע פתוח בנפשו של עזרא. ודווקא משום שסבתו אינו "עושה הנחות" לגיבורו, הוא לא התפתה לרכך את המכה באמצעות מילים. זוהי אכן שתיקה רועמת, ואף היא מעידה על המסר של סבתו: אמונה וקיום מצוות אינם מתפקדים כפוליסת ביטוח ואינם ערובה לסיפוקים ולתענוגות.

וכאן אני מגיע אל סבתו עצמו. מה תפקידו בספר? אלבויים טען שהסופר האנונימי שבספר הוא עגנון וכי סבתו מדמה את עצמו לעגנון. האומנם? טענתי היא שסבתו ממלא **בכעפעפי שחר** תפקיד כפול ואולי משולש: ראשית, הוא המספר. הלשון היא של תלמיד חכמים, הדימויים הם מעולמו, עולמם הרוחני של גיבורי הסיפור קרוב לעולם שבו גדל סבתו בילדותו ושספג בבית הוריו. אף מה שאין בספר הוא משל סבתו, שהרי סיפור של גברים לפנינו; מדאם שרה מציצה מן החרכים, וסבתו נמנע במתכוון מלתאר את עולמה הפנימי, ובוודאי ובוודאי את חזותה ואת יחסיה המלאים עם עזרא.

שנית, אף כי מפתה לראות בדמות הסופר עלום השם את עגנון, סבורני שאין זה יותר מרעיון קלוש. עולמו של עזרא רחוק מאוד מעולמו של עגנון ואין בו מקום לעגנון, אופן תפקודו של הסופר שונה מאוד מדרכו של עגנון, נוכחותו של עגנון בעלילה מאולצת ומלאכותית, ואין זו דרכו של סבתו לזייף כך בכתיבתו. עזרא סבור שבכוחו של הסופר, ככל סופר, לברוא עולמות, לעצב מציאות, לקבוע עתידות:

לחש עזרא, אנא, אדוני סופר הוא, וסופר יכול לכתוב ככל העולה על דעתו, לא כן, הנה המעשה בידך כחומר ביד היוצר, עשה בו כרצונך, כתוב לו המשך. מה סוף היית כותב למעשה? וכי מה איכפת לך, איש אינו אומר לך מה תעשה בקולמוסך, וכי לא תוכל למעני לכתוב ש... **והרי מה שאדוני הסופר יכתוב הוא מה שיהיה** (ההדגשה שלי – נ"א), לא כן אדוני הסופר? וכי אי-אפשר שתימצא לו תקנה לאדם זה? וכי אי-אפשר, אדוני

חיבוריהם ואולי את כולם, ואם כן לא הוסיף כאן משמעות חדשה אלא נקט הוראה המוכרת לתלמידי חכמים: ר' אליעזר בן יואל הלוי (גרמניה, 1140-1220 בערך), **ספר הראב"ה**, ד, סימן תתק; הרב שמואל בן משה די מדינה (שאלוניקי, 1506-1589), **שר"ת מהרשד"ם**, ו, סימן רכה; הרב מרדכי הלוי (קהיר, המאה ה-17), **שר"ת דרכי נועם**, חושן משפט, סימן לא; הרב שאול ישועה אביטבול (צפרו, 1739-1809), **שר"ת אבני שיש**, א, סימן יב; הרב עובדיה הדאיה (ירושלים, 1890-1969), **שר"ת ישכיל עבדי**, ג, אבן העזר, סימן ב. קרוב לשער שסבתו נקט לשון דו-משמעית זו בכוונת מכוון.

הסופר? וכי אי-אפשר כלל? (עמ' 22-23).

במשך השנים נראה היה כאילו המעשה נשכח ממני, אבל בכל יום בתפילה עיני מתמלאות דמעות מעצמן. כמה פעמים כשבאו עלי מאורעות קשים קיבלתי ייסורים באהבה ואמרתי בליבי, מצא בעל חוב מקום לגבות את חובו. וכשבאה עלי הצרה הגדולה עם בתי, אותה צרה שכל ירושלים רעשה ממנה, צידקתי עלי את הדין ואמרתי, בתי מחמד עיני. עין תחת עין.

[...] מה עשיתי, אדוני הסופר? מה קרה שם? מה קרה לרחמים? למה כהו עיניו? אתה כותב מעשים. אנא כתוב מה קרה שם. סופר אתה וכותב מן העולה על רוחך, ומה שתכתוב הוא מה שהיה (ההדגשה שלי – נ"א), וכי מה איכפת לך לכתוב? לא כן אדוני הסופר? לא כן? (עמ' 107).

לעומת התפיסה הנאיבית של עזרא, ישנה פסקה אחת בספר שסבתו שם בפי הסופר, ודומני שאלה דברי סבתו עצמו, והוא הוא הסופר. מעט אחרי מסיבת יום ההולדת השישים של עזרא, שבה התברר לרבים כי שב מאור עיניו של רחמים, עזרא פוגש בסופר והם משוחחים:

ומה פרק חדש אתה מזמן לו, שאל עזרא? אני איני מזמן כלום, השיב הסופר, רגליו של אדם מוליכות אותו, ואני רק רואה וכותב.

עזרא דאג עוד. לא ידע מדוע. נפנה הסופר לילך לביתו. מיהר עזרא אחריו. ומה יהיה סופו אם כן. מה יהיה, אדוני הסופר? בוודאי יודע אתה. שתק הסופר. המשיך עזרא ללוות אותו. לבסוף פנה אליו פתאום הסופר ואמר, יש מסורים ביד ליבם ויש שליבם מסור בידם, ואלה, אין אני יכול לידע מה סופם. יש נראים רבי פעלים אבל נגררים הם אחר ימיהם, ויש תמימים שנראים כנמשכים אחר חייהם אבל באמת תומתם עושה אותם גיבורים בעלי כוח, והם עושים את חייהם. ואיך אוכל אני לדעת? הסתובב ומיהר לילך לדרכו (עמ' 128-129).

הסופר מודע כאן לחלוטין למגבלותיו כל עוד אינו בוחר לכתוב בדיה או פנטסיה. נעיין קמעה בהשוואה שעושה הסופר בין שני הטיפוסים האידאליים שהוא מציין: אלה שלבם מסור בידם, אין הסופר יכול לדעת מה יהיה בסופם; ומה לגבי אלה שמסורים ביד לבם? אין כאן סימטריה מלאה. הסופר איננו יודע מה יעלה בגורלם, אולם הוא יכול להתוות את מגמת חייהם – "תומתם עושה אותם גיבורים בעלי כוח, והם עושים את חייהם". לא נבואה יש כאן, כפי שסבר עזרא בטעות, אלא טביעת עין חודרת מבחינה פסיכולוגית. דבריו אלה של הסופר אינם מתיימרים לקבוע משהו שיתרחש במציאות, אלא לאבחן את תעצומות הנפש המכוננות תודעה ומעצבות אישיות, ומכוחן נעשים מעשים ונובעות התנהגויות. כוחם של האנשים הללו, שעזרא נמנה עמם, הוא במשמעות שהם מעניקים לאירועי חייהם, ועל כך יכול הסופר לומר דבר-מה.

ופעם שלישית שב סבתו ומציץ מעבר לכתפו של עזרא עצמו. גיסו המלומד של עזרא, יהודה טוויל, "מתפלל היה על עצמו, מה יש במעשים פשוטים אלה שאין בהם לא חוכמה ולא מדע ולא אמנות סיפור מעשה, מה יש בהם שמושכים הם את ליבי כל-כך?" (עמ' 66). והנה, לקראת סוף הסיפור

<sup>4</sup> עמ' 44, 45, 127, 159.

שומע עזרא בעצת רחמים ומתחיל להעלות את סיפוריו על הכתב. מקצת מן האמור בעזרא יפה גם לסבתו, לפחות לסבתו כפי שהוא נוהג להציג את עצמו:

פעם אחת אמר לו רחמים, מעשים מתוקים אתה מספר, ראוי היה שתכתוב אותם שלא ישתכחו. אנשי ירושלים הולכים ומתמעטים ומי יידע מעשיהם. אפילו לשונם כבר נעלמת. ניענע לו עזרא בראשו ונכנסו הדברים לאוזניו.

[...] לא סופר הוא עזרא ולא בן סופר. לא בעל דמיונות ולא בעל מחשבות. אדם פשוט הוא, אבל יודע לספר מעשה. מה ששמע ומה שראה ומה שהרגיש הוא כותב. בלשון פשוטה הוא כותב. לשון שמדברים בה אנשי ירושלים בשכונת מחנה יהודה ובשכונת הבוכרים, בבית הכנסת עדס ובבית הכנסת זהרי חמה, לשון שחן של ירושלים משוך עליה. אותה שעה שהיה כותב בה את המעשים היתה חביבה עליו ביותר והרגיש בה מתיקות שמילאה את כולו. פעמים היה מרגיש בליבו כשהיה כותב. היה הוא יושב וכותב ומדאם שרה יושבת לצידו ומתבוננת בו. פעמים ראתה מעין נהרה שפוכה על פניו, מעין אותה נהרה שראתה בו כשהיה חוזר מתלמוד תורה עם רחמים, והיתה לה קורת רוח מרובה (עמ' 165-166).

יש במעשהו של עזרא המספר מעין מעשהו של סבתו, לפחות ברובד הגלוי שלהם. בקורת הרוח של עזרא יש יותר מקמצוץ מקורת הרוח של סבתו הסופר, שהנאתו שונה מזו של סבתו תלמיד החכמים, המפצח סוגיה תלמודית, או סבתו המרביץ תורה.

אוסף משהו אישי. איני מתיימר להכיר לעומקו את עולמו הפנימי של סבתו וודאי שלא לדבר בשמו, אבל אנו מכירים איש את רעהו שנים אחדות, אחד מאֲחֵיו חבר קרוב שלי, ואני מכיר כמה מבני-דודיו. כל המתחקה על דרכו של סבתו מעת שעמד על דעתו כנער צעיר, ומי שאינו מתעלם מן המסורת התרבותית של סבו, שעליה התחנך בבית הוריו ושאותה הוא מנחיל בדרכו גם לתלמידיו ולשומעי לקחו מחוץ לישיבה, יודע ששיטתו תובענית וחמורה. היא מושתתת על לימוד מדוקדק, ואדניה הם חקירה נוקבת של הטקסט והתבוננות אמיצה במציאות המסוכסכת והמורכבת שבה אנו חיים, שבה חי כל אדם. סבתו רחוק ת"ק פרסה מעמדה של מטיף או תועמלן. גישתו הפוכה בתכלית: הוא תובע מתלמידיו לפלס את דרכם בכוחות עצמם, לא להסתמך על סמכות חיצונית פורמלית, ולא להתפתות לפתרונות קלים, שהם מדומים ושקריים במהותם.

סבתו רחוק מאוד מתמימותו של עזרא סימן טוב. לפני שנים רבות כתב עקיבא ארנסט סימון על שני סוגי תמימות.<sup>5</sup> בדרך מרתקת ומפותלת הראה כיצד יש סוג נוסף של תמימות, שאינה נאיביות, התמימות שאליה חותרים הפילוסוף, התאולוג והמשורר. תמימותו של סבתו היא התמימות השנייה, והיא כמעט ניגודה של תמימותו של עזרא סימן טוב. הרבה ראיות יש לכך בספר; אביא אחת בלבד, ודומני שהיא הנוקבת מכולן.

הפרק השנים-עשר בספר מביא את 'מעשה האברך משה דוד שביקש לכתוב ספר חידושים גדולי' (עמ' 90-104).<sup>6</sup> מעשה זה מעמת את הקורא עם הקושי המהותי לקיים מצוות לשמן משעה שאדם

<sup>5</sup> עקיבא ארנסט סימון, 'אז אֵיתָם (על התמימות השנייה)', **האם עוד יהודים אנחנו**, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 135-169.

<sup>6</sup> פרק זה נתפרסם כבר כסיפור העומד בפני עצמו בשם "לשמה" – ראו, אבי שגיא ונחם אילן (עורכים), **תרבות**

עומד על דעתו. הקושי מתגבר כשמדובר בתלמיד חכם, המכיר בהישגיו ויכול להשוותם להישגי אחרים, בעל-פה ובכתב, ויודע מה ערכו. בפרק זה ניכר יפה כוחו של סבתו כסופר המבכר את עמדת המספר. הוא נמנע במכוון מפסיכולוגיזציה של הדמות, ועם זאת מזמן לקורא כמה וכמה נקודות אחיזה המאפשרות לחדור לעומקה של הדמות ולא להסתפק ברובד העלילתי. סימון דיבר על הרפלקטיביות כסימן מזהה של המלומד השואף לתמימות השנייה. הרפלקטיביות הזאת מהדהדת בפרק בעוצמה רבה. משה דוד מודע היטב לקושי לכתוב חידושי תורה לשמם, ורק חוויה רגשית עזה מחוללת בו את הקתרזיס שאולי בעזרתו יוכל להעלות את חידושו על הכתב. הפרק מסתיים בלי לומר משהו ברור בעניין, ולא במקרה, הרי לא רק משה דוד מודע לרפלקטיביות הזאת, אלא גם מי שמשרטט את דמותו, הלוא הוא סבתו...

**כעפעפי שחר** הוא ספר מרובה-פנים. יש בו עלילה שגיבורה איש פשוט, החי את חייו בצניעות ובפשטות, אף שחיו אינם כאלה כלל וכלל. הסיפור המרכזי והסיפורים השזורים סביבו די בהם לגרום הנאה לקורא. המסתפק ברובד הזה של הסיפור ימצא את עצמו מזדהה עם רשמיו של יורם מלצר ועם הסתייגותו של דב אלבוים מן העלילה. קריאה ביקורתית תחשוף בספר הרבה רמיזות אירוניות, ביקורת גלויה וסמויה ויחסים מורכבים, ואלה מבטלים את האפשרות שלפנינו סיפור תמים או פשוט. ברובד השלישי [הרובד השני הוא הקריאה הביקורתית] הקורא נחשף להצגה ספרותית משוכללת ומרגשת של החוויה הדתית, מזככת וכואבת, מתסכלת ובעיקר תובעת הכלת ניגודים ומתח שאינו ניתן להתרה. עוד יש בספר, לבד מכל אלה, אמירה ברורה, מלוטשת ומפוכחת של סבתו על מגבלות הכוח של הסופר ועל טווח האפקטיביות שלו. אמירה זו מאפשרת עיון רפלקסיבי בכל יצירתו של סבתו עד היום, וכמדומה שמציעה לה ציר מברח.